

TE TUHIRAU KŌRERO

Mahaki Corbett

[mahakicorbett@gmail.com]

Hei Tīmatanga

Ko tō tātou reo, he reo tapu, he reo kōrero, he reo pohewa, he reo reiuru, he reo rauriki. Āe rā, he piringa tē taea te whakangaro atu, nā te mea ko te reo Māori te manawatanga mai i a koe e tūhono ai koe ki ngā mea o mua, ki ngā mea o muri, ki ngā mea o nāianei (J. Peri, kōrero ā-waha, Hune 3, 2013). Heoi anō, i ngā rā nei, kua whānau hou mai te reo Māori pā tuhi-ā-waea ki te ao mārama me te aha kua whakarerekē a ia i te āhuatanga o tō tātou reo. Ko te kaupapa o tēnei tuhinga, he whakatakoto kupu mai i te ngākau aroha me te wete hoki i te taumata whakaaro e whakahākiri nei ki tēnei mangainga o te ao hangarau. Waihoki, kua nahanaha i ahau ngā wāhanga, ā, e whitu ēnei kua tuhia ki te kupu waiwaiā, kia whakapāho-ā-rorohiko atu rānei i te whia maruāpō mō te ātaahuatanga o te pā tuhi-ā-waea. Nō reira rā, koia te taonga whakapiripiri e koroa nei e te ringa, purutia kia tata, whakamaua kia tina!

“Kia piri nei a Ngāi Māori ki te rākau a te Pākehā”

Ka tīmata ki a Tā Apirana Ngata hei whakamānawa i te wāhanga nei, nāna te kī “E tipu, e rea, mō ngā rā o tōu ao, ko tō ringa ki ngā rākau a te Pākehā hei orange mō tō tinana, ko tō ngākau ki ngā taonga a ō tīpuna hei tikitiki mō tō māhunga, ko tō wairua ki te Atua nāna nei ngā mea katoa.” (Mead & Grove, 2001, wh. 48). Hei kinaki noa, Ko te pā tuhi-ā-waea e kīa nei ka hangaia e te Pākehā nō reira pēnā ka aro nei a Ngāi Māori ki ā Tā Apirana Ngata kupu, kāore hoki rā e kore ka rapu tātou te iwi Māori i ngā pā tuhi ā waea hei orange mō tātou, ā, ka whai anō hoki tātou i te ao hangarau kia whakawhanake ai tātou ki akitū kē atu.

Ā mohoa noa nei, ka kitea whānuitia te tini ngerongero o ngā tāngata, tamariki mai, pakeke mai, kaumātua mai e whakamahi ana i ngā tūmomo matihiko pēnā i te pā tuhi-ā-waea, hei āpiti noa, kua kore te ao kōwhatu, kua toitū te ao hangarau. Āe rā ka kī ahau, ko te pā tuhi-ā-waea te mea e mōkarakara ana ki ngā tāngata i ēnei rā, anō nei, ko te huarahi mā tātou kia anga whakamua ko te pā tuhi-ā-waea.

Ākene pea, tē whakaae mai ētahi tāngata ki ēnei taputapu o te ao hurihuri, ākene pea, ka mea mai te hunga kore whakaae, ‘e kore e piri te uku ki te rino’ (He whakataukī nā Tohu Kākahi o Taranaki), ā, me tūturu te iwi Māori ki tōna ake ao. Ki te pērā te āhuatanga o te whakaaro me te whakapono, kāti hā, ka puta ake te raruraru e pā ana ki tō tātou ekenga e pā ana ki tō tātou pikinga. Ki ahau nei, ehara mōku tērā whakaaro, ā, kātahi nā te whakaaro heahea ko tērā. Ki te kore a Ngāi Māori e aro-ā-ringa nei ki ngā taonga o tawhiti pēnā noa i a Ngāi Hangarau mā ka mau i a iroiro, ā, kāore e kore tō hia kore kē e ngaringariā. Nō reira, me taki tū tātou, ā, horahia atu ō tātou matihere ki ngā rākau a te Pākehā kia tata, kia ranga ake ai tō tātou reo me he puananī e rere whakaterangi rā atu kātahi ka tirihou ki runga i te mata o te whenua, ki runga rānei i tēnā tangata, i tēnā tangata, paneke ake, turuki ē.

“Mā te pā tuhi-ā-waea e whakapā atu ai tō tātou reo ki ngā tōpito o te ao”

Kia aro nei ahau ki te ao hurihuri ki tēnei ao e tū nei, ki te ao o te ora. Mei kore ake te pā tuhi-ā-waea hei whakapāho atu i tō tātou reo ki ngā kokonga puta noa atu i a Aotearoa. Ko tō tātou reo tērā kei te pānuitia whānuitia e te waha ki tēnā moka, ki tēnā moka tē āta pū ai ki te whare pēnā i a taikura rāua ko taikoroheke e piri nei ki ngā paetara o te whare. Kia tiki rā anō ngā kupu nei, me ka kī ka kā, me ka ngū ka mate, ahakoa te aha, mā te pānuitia ka whanake ake ai tō tātou reo, mā te whakatange riaka ka tutuki ai, waihoki rā, mā te pā tuhi-ā-waea ka whakauru atu te reo Māori ki te ringa o te tangata, ka rere mai i reira ki a Karu, mai i reira ki a Waha, whakateroto ki a Hinengaro kātahi ka tau ai ki roto i a Whatumanawa. Mēnā ka pēra, ka pupū ake ngā kare-ā-roto me te whia pūkonohinohi ki tōna ake reo, ki tōna ake ao anō hoki.

Hei tāpiri noa atu, ka huri kikongia ki te tongikura nei ‘kapohia ki te tuhirau ki te rēhuringa’ (P. Hopa, kōrero ā-waha, Noema 1, 2012). Ko tōna ritenga hoki ki tēnei kaupapa, nā te mea, ko te pā tuhi-ā-waea tētahi tuhirau hei whakaora i te reo Māori kia tū ai ki te pari o te rua tē āta heke ai tō tātou reo ki te moenga tē taka, ki te urunga tē whakaarahia. Ko te tūmanako ia, ka kapo a Ngāi Māori i te pā tuhi-ā-waea kia whakatuhingia, kia whakapānuitia, kia whakamanahia hoki te reo Māori. Nō reira ka mea au, me kauaka ake tātou e hume kia taurite ki te whiore o te kurī, me ara ake kē pēnā i te manu e oho awatea. Nō reira, ka riro mā te rerenga iti nei hei whakakapi ake i tēnei wāhanga - e roa ai te ora me hora!

“Māku e kī atu, ka riro mā ngā tāngata katoa, tāne mōhio mai, tāne kore mōhio mai ki tō tātou reo hei whakarangatira. Nō reira, me whakaako te hunga mōhio i a rātou te hunga kore mōhio kia rere tika ai tō tātou reo”

Ko te raruraru nui mō tēnei wāhanga, ko te āhuetanga o te reo e puta mai ai i ngā tāngata kore mōhio ki te reo, mai i te hunga kore mōhio ki ngā pā tuhi-ā-waea anō hoki. Ko tā te kaiako nei, he whātoro atu i te tika kia whakatika kē atu i te hunga kore mōhio. Ko tā te kaiako nei, he whakanakonako i te kupu kia kukume mai i ngā taringa morimori kia tata. Ko tā te kaiako nei, he whakamana i te tangata kia aro mai te hunga aweke ki te reo me ōna tikanga. Ko tā te kaiako nei, he tiaki i te reo me ōna tikanga kia kore ai te reo e tōrere ki te pō. He kaupapa nui, he mahi nui anō hoki tēnei mō ngā kaiako o te motu, heoi, inā kore, ka ahatia tō tātou reo?

I tēnei wā ka whakawhiti atu ki a Tīmoti Kāretu nāna nei te kī: “He aha te hua ka puta inā whakamahia te hunga whakaako kia whakapeto i ō rātou ngoi ki te whakaako i te hunga e kiriweti mai ana ki te reo, tē waiho kē ai kia whakapetohia ō rātou ngoi ki te hunga matekai mai? Kua kitea i ngā whenua āta whakamahi i te katoa kia ako i te reo o taua whenua kāore kē i te ora taua reo rā i te mea kua noho kē mai ko te ahikauri ki taua reo, ā, ahakoa pēhea e kore taua reo rā e mau i te hunga ahikauri. Ki konā tākirihia ai te wepu, he aha te aha atu i te whakapeto ngoi, whakapeto pūtea mō te kore noa iho.”

Ehara i te mea kei te whakahē ahau ki tā Tīmoti Kāretu, āe rā, he hōhā, he whakapōrearea hoki tēnei tūranga, engari, he aha tātou e whai ai i tā Tīmoti Kāretu kōrero ‘tukuna te reo kia rere’ heoi, kei te whakawhāiti tātou i tō te reo rerenga, nā te mea, kei te whiriwhiri tātou i te huarahi e reka ana ki a tātou tē tuku ai tō tātou reo whakawaho atu. Mōku ake nei, me tūtū ake a Ngāi Kaiako mā, kātahi ka whakaako ai i tō tātou reo kia whakaputa ki tua, kia whai pūkoro ki runga nei i ngā tāngata katoa ahakoa ko wai. Koia kē tā tātou mahi, kia rurea a hē kia tū ko tika anake i runga anō i tā Eruera Manuera kōrero nei mai i ngā otaota ki ngā rākau nui, he hua (Phillis, 2002). Hei whakamārama noa, ko tā te kaiako nei, he whāwhā i ōna ringa me ōna whakaaro ki ngā rauemi katoa pērā i ngā pā tuhi-ā-waea kia hāpai ai i ōna pūkenga whakaakotanga i te reo, ā, kia whakakī ai i tōna kete mātauranga. Ahakoa tū, ahakoa hinga, he hua tonu te putanga ake, ā, ko te mea nui kē, kua whakapeto te kaiako i tōna ngoi ki te hunga e kapua taitū ana ki tō tātou reo.

Kia auraki noa ahau i te rerenga whakanui a Tīmoti Kāretu hei kupu whakawhetai atu ki ngā pouako, ki ngā mātanga reo, ki ngā ika-ā-whiro, ki ngā koroheke, ki ngā rūruhi, ki a rātou mā e noho nei ki roto i ngā whare wānanga, ki roto i ngā kura, ā, auraki mai, kaupapa Māori mai pātere noa atu i te whenua – “Kua eke nei tātou ki te ripa tauārai o te ora, o te mate rānei o te reo nō reira me takahi i te ara o te tika, o te pono. E taea ai hoki tērā me tahuri a hunga matatau ki te āwhina, ki te tautoko i a hunga kāore i pērā rawa te matatau. ... Ko tāna tino mahi ko te whakangungu, ko te whakaako, ko te whakahōhonu, ko te whakatiketike, ko te whakatikatika, ko te whakawhānui i te matatau o te tangata ki te reo” (2015). Inā kei mua te iti kahurangi e takoto ana, e kore rawa nei au e tuohu engari ka tū pēnā i a maunga, ā, ko te iti kahurangi tāku e kōrero nei, ko te reo Māori.

“Kei te aro haere ngā kura mahita me te hunga kōhungahunga puta noa i te motu ki ngā pā tuhi-ā-waea hei rautaki whakaora reo”

Ko te rautaki matua e whāia ai e ngā mahita o nāianei hei whakatipu i te mātauranga, hei whāngai i te

kura huna me te auaha o ngā tamariki whakateroto i ngā kura, ā, ko te whakamahinga o ngā pā tuhi-ā-waea. I te tau rua mano tekau mā toru i whakatū a Te Tari Arotake Mātauranga i tētahi tikanga i tētahi ture rānei kia whakaaetia te whakamahinga o ngā pā tuhi-ā-waea ki roto i ngā akomanga hei taonga whakawhanake mātauranga mā ngā tamariki. Kua whakaae mātou ko te hāpori o Kēmureti, ko ngā mātua, ko ngā kaiako hoki o roto i te Kura Tuarua o Te Okohoroī kia pōwhiritia ngā pā tuhi-ā-waea ki roto i te kura nei me ngā rūma maha o te kura i tēnei wā kia taea ai e ngā tauira te whakamahi i te pūrere nei. Ko tēnei tētahi rautaki nāna nei tō mātou tumuaki a Phil McCreery me ngā mema o te poari taratī i whakature kia whakawhanake ai i ā te tauira pūkenga rangahau kia whakawhānui ai i tō te tauira tirohanga kia whāngai ai i te hiringa o te mahara. Kua mea mai ngā ākongā ‘e kaingākaunui ana te reanga kōhungahunga ki ngā pā tuhi-ā-waea, otira, he huia kaimanawa e puritia nei e te hunga taitamariki, ā, he pai ake tēnei tūmomo nuka reo i ētahi atu’. Ka whakaako ana ahau i ngā tamariki o te kaupae tuaiwa ki te kaupapa tuangāhuru (tekau mā toru ki te tekau mā waru te pakeke) o te Kura Tuarua o Te Okohoroī ka whakatairanga ahau i ngā pā tuhi-ā-waea me ōna painga, ōna hua hoki ki āku ākongā hei nuka reo. Ia rā, ia rā, kei te whakamahingia e āku ākongā ngā pā tuhi-ā-waea hei taputapu whakaora reo.

Ko te mea whakamutunga, ki te kore tātou e hāngai ki ngā tauira, ki te kore tātou e tiro whakatemua ki te ao o tama mā o hine mā, ki te kore tātou e whai whakaaro ki ngā wā o kui mā o koro mā ka ahatia tō tātou reo? Nō reira, tukuna atu ngā tamariki kia pā.

“He mana tonu tō te kupu-ā-waea pēnā i te kupu-ā-waha”

Ahakoā te āhuatanga o te tuku, ā, waha mai, ringa mai rānei i ahu mai tonu tō tātou reo nō roto, ā, nō roto i te hinengaro, nō roto hoki i te ngākau o te tangata. Ki ahau nei, ko te mea nui ko te tuku atu o te reo, ahakoā pēhea nei te tuku, mēnā ka horapa-ā-waha, mēnā ka horapa-a-ringa, ā, he rerehua rirerire tonu, nā te mea, kua tūraha atu te tangata i tō tātou reo kia tutaki ai ki tēnā tangata, ki tēnā tangata.

Ka puea tonu te mana inā ka whakamahi te tangata i te pā tuhi-ā-waea, nō te mea, kei te noho piri tahi, kei te noho tau rāua hei teina hei tuakana. Pēnā ka piki te tuakana ka piki hoki te teina, pēnā ka heke iho te tuakana ka pēnā rawa tōna teina. Nō reira rā te hononga nō reira rā te whakawhanaungatanga o te mana me te pā tuhi-ā-waea. Ki a au nei, ko te pā tuhi-ā-waea tō iti me tō nui nāna nei tō mana katoa i hanga. Ananā, ko ngā mea e kīnaki atu ana ki tō te mana, ā, ko te āhuatanga o te kupu, ā, ko tōna whakarōriki, ko tōna whakanui, ko tōna whakapōrearea, ko tōna whakahau, ko mea, ko mea atu! Kei ēnei tūmomo āhuatanga te take e whakakipakipa nei i te mana o te kupu. Waihoki rā, ko te mana o te pā tuhi-ā-waea ko te whakahonohono i ngā tāngata ki te reo Māori ahakoā kei hea te tangata e noho ana kia whakakotahi ai te iwi Māori i runga anō i te mate kanehe. Ahakoā te pāwerawera mai, ahakoā te rūkahu mai, ahakoā te mahi hahani mai me whakahono tonu mō ake ake.

He mea whakatipu te mana e te tangata mēnā e whakamahi ana a ia i te pā tuhi-ā-waea. Ko te mea tuatahi, whāngaihia te reo Māori ki te pā tuhi-ā-waea kātahi ka opeope, ka whakaupa, ka whakaruruhau kia tau ai te āionuku me aua momo āhuatanga poapoa pai katoa hei iho matua. Ko te mea tuarua, utua ngā hē ki te tika, ā, kōkiritia te ngākau o te hē tē whakapēhi ai i tō mana kia pai ai te tipu. Ko te mea tuatoru, haeretia ngā haerenga kei reira ako ai. Nō reira, kia whakarāpopotonga te whakaaro nei, he mana tonu tō te kupu ahakoā pēhea tāna rere ko te mea nui kē, ko te whakamahinga o te reo i runga anō i te aroha mutunga kore ki a ia anō kia pupū ake noa tātou te iwi Māori i te ao kikokiko mā reira ka pīataata me te rearea. Nō reira, hau nui, hau roa, me whai wāhi kia ranga ake ai tēnei tō tātou reo, kei noho tātou ka wareware, he owaha nō uki.

Hei kupu whakamutunga, he mea nui te mana, ahakoā te aha ka pīkau noa nei te mana i a koe kia maiangi te angitū, ki te kore te mana, ka korekore te hopo e tū ki te whiti ka korekore noa te angitū e maiangi. Kāti, kia tika rā ngā kupu nei, huna e mate whākina e ora, ahakoā te aha, mā te ringa tōhou nui ka rapa te whai, mā te wahangū ka pae tō tātou reo ki tua o tai tē whakaeke ai ki uta tē whakamānawa ai tō tātou reo piri ngākau, mā te mana ka korekore te kerekere e here ki runga ki a koe, tihei uriuri, tihei

nakonako, tihei he ao.

“Ka whakamana tonu te pā tuhi-ā-waea i te tangata”

Āe e tika ana, kāore e taea e te pā tuhi-ā-waea te whakamana i te marae ātea a Tū me ngā kaikōrero ki runga i te paepae tapu, waihoki, kāore e taea te whakaora i te riu o ngā kaikaranga. Heoi anō, kei a te pā tuhi-ā-waea te āheitanga ki te whāngai i te angitu, ki te mirimiri i te tuarā, ki te whakarangatira i te whakaaro, ki te whakapoapoa i te ngākau, ki te whakapakari i te hinengaro, ki te whakakarekare i te toto, ki te whakarārangi i ngā kupu, ki te whakariterite i te tangata hei mua i te whaikōrero me te karanga. I tua atu, ko tō te pātuhi-ā-waea mahi, ko te whakakā i te pito mata, ā, kia hiki i te mana, i te tapu, i te mauri me te wairua o te tangata, ā, ko te ngaki anō hoki i te whakawhanaungatanga kia ū ai te rangimārie kātahi ka tau.

“Kua kore e rangona te kūaretanga, te hē me te hapa o te tangata”

Ko tāku e kōrero nei, ko te hē o ngā kupu mai i ngā waha o tēnā tangata o tēnā tangata pēnā i a Wai-cat-toe (Waikato), pēnā i a Mel-ngah-towel-tree (Maungatautari), pēnā i a Cow-row (Kawerau) me ērā atu kupu. Auē te mamae e ngau nei ki te taringa, auē te mutunga kē mai o te anuanu, auē te whakapōreareatanga e whakararuraru nei i ahau. Ko te whakatūpatotanga, kei riro kē te reo Māori i ngā mātāpono o iwi kē atu, e kīa nei, mā te iwi Pākehā tō tātou reo e ārahi. Auē te mutunga kē mai o te hē ko tēnei, ā, rorirori ake nei e hika mā rorirori ake nei. Māku e kī atu, hei aha māku tēnā momo āhuatanga. Nō reira, mā te pā tuhi-ā-waea ka kore ai e rangona ngā hē o te mīta me ngā hē o te whakahua o te kupu, nā te mea, kei te kōrerotia te kupu ki te ringa mā reira, ka ore te koera ka ngahae te rangi (P. Hopa, kōrero ā-waha, Noema 1, 2012).

Hei Kōrero Whakatepe

E wawe nei te kī, I oroko tīmata mai ai te reo Māori mai i tēnā ake kuia mai i tēnā ake koroua pēnei i te mea nei he whakakai marihi kia whakamōhio i te korokē ki tōna ake ao. Heoi anō, kua kore te ao o kui o koro tūturu mā i ēnei rā, koinā e pēnā ai te kī, me aru ake tātou ki te ao hangarau, inā kore ka riro atu i te pō. Inā anō hoki te paremata me tāwhia tonu ki te reo o te kāinga kia taea ai te kī – e tuitui ana ahau ki tēnā maunga, ki tēnā awa, ki tēnā waka, ki tēnā iwi, ki tēnā marae, waihoki, me nanaiore anō hoki tātou ki ngā pūnaha a te Pākehā pēnā i ngā pā tuhi-ā-waea kia whiti tonu ai tō tātou reo. Ahakoa te aha ka noho pūmau tonu te iwi Māori i raro i te maru o ngā mātua tūpuna, i raro anō hoki i te kāhui kōrako. Kei te meatanga ake ka puta ki waho ko tūrangahakoa ka puta ki waho ko hurō, ka puta ki waho ko ora. Nō reira rā, e toitū ai te reo Māori me kōrero tātou i tō tātou ake reo ka tahi, ka rua me whakamahi tātou i ngā taonga o tawhiti mai i reira ka korohikohikotia te hunga aweke me te hunga whakapōrearea e te kaha tāuteute kia kore ai rātou e wherori nā hei reira pā ana ōna rawe! Hei kupu whakamutunga āku kia hāngai ōku whakaaro ki te kaupapa o tēnei tuhirau kōrero – He pā tuhi-ā-waea, he pūnaha whāngai ao, he pūnaha ngaki tikanga, he pūnaha ohu tangata. Nō reira, me whai whakaaro tātou ki ngā tikanga me ngā kawa o tēnā iwi, o tēnā iwi me ngā hangarau o roto kia kawea ake tō tātou nei taonga ki te ao hurihuri tō ai ki te au o Ngāi Māori hei tāhuhu mō ngā uri whakaheke.

Ngā mātāpuna kōrero

Kāretu, T. S. (2012). *Kauwhau ki te akoranga MAOR560-12T Te Karera: He Takawhetanga na te ngutu*. Te Pua Wānanga ki te Ao, Te Whare Wānanga o Waikato, Aotearoa.

Kāretu, T. S. (2015). *Mā Te Kōrero i te Reo Ka Ora, Mā te Ora o te Reo Ka Rangatira* [Class Notes - MAOR551-15A. Te Kupu, Te Reo, Ngā Kōrero]. Te Pua Wānanga ki te ao, Te Whare Wānanga o Waikato, Aotearoa.

Mead, S. M., & Grove, N. (2001). *Ngā pēpeha a ngā tūpuna: The sayings of the ancestors*. Wellington, New Zealand: Victoria University Press.

Phillis, T.O. (2002). *Eruera Manuera*. Wellington, New Zealand: Huia Publishers.